

ELMİRA ABBASOVA

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

elmira_abbasova 57@rambler.ru.

ORTA ƏSR ŞƏHƏRGAH YAŞAYIŞ YERİ

Açar sözlər: Şəhərgah, arxeologiya, yaşayış yeri, kürə-konusvarı.**Ключевые слова:** Шехергах, археология, поселения сфероконические сосуды.**Keywords:** Shahargah, archeological, settlement, spherical-conical.

Orta əsr Şəhərgah yaşayış yeri Kürdəmirdən 40 km cənub-şərqdə Ərəbqubalı kəndinin [1] və Sabirabad r-nunun Zəngənə [2] kəndi yaxınlığında Kür çayından 30 km aralı, axar çayların əhatəsində, Şirvanın cənub hissəsində, Bakı-Kürdəmir magistral yolundan 14 km məsafədə [3] yerləşir. Yaşayış yerinin tutduğu ərazi 25-30 hektardır.

Abidə ilk dəfə 1978-ci ildə F. L. Osmanov, F. Ə. İbrahimov, S.B. Hüseynova, M. S. Alıcanov tərəfindən qeydə alınmış və onlar tərəfindən kəşfiyyat xarakterli çöl tədqiqat işləri görülmüşdür.

1992-ci ildə Şəhərgah orta əsr yaşayış yerinin Zəngənə kəndinə yaxın hissəsində Ə. İ. Novruzlu tərəfindən 3 x 3 m ölçüdə kəşfiyyat xarakterli arxeoloji qazıntılar aparılmış və xeyli miqdarda maddi mədəniyyət qalıqları, tikinti materialları və s. aşkar edilmişdir [2,16]

Kənd təsərrüfatı işləri zamanı tapılan maddi mədəniyyət qalıqlarını və qısa müddətli arxeoloji tədqiqatları nəzərə almasaq, Şəhərgah orta əsr yaşayış yerində indiyədək geniş miqyaslı arxeoloji qazıntılar aparılmamışdır.

Haqqında bəhs etdiyimiz Şəhərgah orta əsr yaşayış yerində geniş miqyaslı arxeoloji qazıntı işləri Q .C. Cəbiyevin rəhbərliyi ilə 2009-cu ilin sentyabr ayında aparıldı [1].

Arxeoloji qazıntı üçün ayrılan sahə maddi mədəniyyət nümunələri ilə zəngin idi. Onlar şirsiz və şirli qab fraqmentlərindən, orta əsrlər üçün səciyyəvi olan müxtəlif ölçülü bişmiş kərpicdən, dəmir məmulatından və zərgərlik nümunələrindən ibarətdir.

Zərurət yarandığına görə, tikinti qalıqlarının istiqamətinə görə sahə genişləndirildi və qazıntının ümumi sahəsi 160 kvadratmetrə, dərinliyi isə bəzi yerlərdə 1,60, digər yerlərdə isə 2,10 metrə çatdırıldı.

Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, arxeoloji materiallar arasında şirsiz və şirli keramika məmulatları çoxluq təşkil edir.

Şirsiz qab fraqmentləri təsərrüfat küplərinin ağız hissələrindən, səhəng tipli qablardan, dar boğazlı və ağız süzgəcli maye qablarından, qapaqlardan, çıraq və kürə-konusvarı qablardan ibarətdirlər.

Ağız hissəsi xaricə doğru qatlanmış təsərrüfat küpləri yapma, basma (şək.1,1^a), su qablarının gövdələri isə cızma, çərtmə (şək.5) naxışlarla bəzədilib.

Yüksək keyfiyyətlə hazırlanan qabların gilinə rəngi qaramtıl və çəhrayıdır. Su qablarının qulpları enli olub, ağızının kənarı ilə çiyin hissələrini birləşdirir. Bəzilərinin ağız hissəsi novçalıdır (şək. 2,3,4).

Şirli qab fraqmentləri kasa, boşqab tipli qablardan ibarət olub, yüksək səviyyədə istehsal olunmuşdur. Onların üzərində firuzəyi, şabalıdı, çəhrayı, yaşıl, sarı və s. boyalardan istifadə olunaraq müxtəlif heyvan, quş təsvirləri və ornamentlərlə, bəziləri isə sxematik təsvirlərlə bəzədilib. Şirli qabların içərisində diqqəti cəlb edən 3-4 ədəd fraqment var ki, onların bəzəkləri şahmat lövhəsi

formasında böyük zövqlə işlənib. Yüksək zövqlə istehsal olunan şirli qabların alt hissəsində torşəkili, rombvari, günəş şüalarını əks etdirən damğalar çəkilmişdir (şək. 6-9).

Damğaların naxışlarına əsasən bu məmulatların yerli sənətkarlar tərəfindən hazırlandığını müəyyən etmək olar.

Qabların bəzilərinin üzərində ərəb əlifbası ilə yazı olub, bəzilərinə isə qabların kənarına doğru marqans boya ilə yazıya bənzər naxışlar işlənib (şək. 10).

Şüşə qablar meyvə, bakal və vaza tipli qabların gövdə və oturacaq hissələrindən, habelə maye qabların qapaqlarından ibarətdirlər.

Bəzək nümunələri isə pasta muncuqlardan, şüşə və mis qolbaqlardan ibarətdirlər. Qolbaqlar müxtəlif çeşidli olub, ucları ilan başı formasında tamamlanırlar (şək. 11, 12).

Arxeoloji qazıntı zamanı aşkar edilən maddi mədəniyyətin nümunələrinin əksəriyyətini çıraqlar və kürə-konusvari qablar təşkil edir.

Çıraqlar əsasən darboğazlı, yastı oturacaqlı, ilgək və lentvari qulplara malik olub, əksəriyyətinin lülək hissəsi qırılıb. Onların ağızlarının kənarı və lülək yerləri qara his təbəqəsi ilə örtülüb. Qulplar çıraqların ağızının kənarı ilə gövdəsini birləşdirir (şək. 13-15).

Kürə-konusvari qablar darboğazlı, enli gövdəli və qalın divarlıdırlar. 10-15 ədəd bütöv (istifadə olunmamış), qalanları isə qırıq haldadır. Onlardan biri qara rəngli olub, üzəri gövdədən oturacağa doğru qabarıq halda 7-8 şaquli, qabarıq xətlərlə dövrələnib. Sıralar arası kvadrat, bəzən də rombvari naxışlarla işlənmiş və onların içərisində «x» və «saat əqrəbinə» bənzər cizma təsvirlər var (şək. 16).

Kürə-konusvari qabların bəziləri çiyin, gövdə və oturacaq hissədə dairəvi, digərləri isə çiyin hissədə qoşa paralel xətlərlə bəzədilib və onların bir çoxunun ağız hissəsi qırılıb, çəhrayı rənglidir (şək. 17-19).

Tədqiqatçıların fikrinə, kürə-konusvari qablardan maye, ətriyyat, civə saxlamaq, habelə hərbi sursat kimi istifadə etmişlər [5.100-105; 6. 81-87; 7. 120; 8.60]. Bəzi tədqiqatçılar isə kürə-konusvari qablardan kimyavi reaksiyalar zamanı istifadə olunduğunu göstərilər [9.68]. Deyə bilərik ki, istehsaldan sonra istifadə olunmamış, təbəqədə salamat qalmış kürə-konusvari qabların bəziləri yüksək səviyədə bəzədilib və onlar nazik divarlıdırlar [şək. 16].

Xaqanın «Dəmirçi kürəsi tək odlü nəfəsim, civə qab boğazı tək daralıb qəlbim» misralarına istinadən tədqiqatçılar kürə-konusvari qablardan daha çox civə saxlamaq və daşınmaq məqsədi ilə istifadə edildiyi fikrini, Nizaminin «Əcəl ildırım şığıyan zaman, alov püskürdü daşın agzından» ifadəsinə görə isə kürə-konusvari qablardan silah kimi, istifadə edildiyi fikrini müdafiə edirlər [10, 63; 11, 61].

Əvvəlki dövrlərdən (IX-X) fərqli olaraq XI-XIII əsrlərdə digər dulusçuluq məmulatlarının istehsalında, onların bəzənməsində yüksəliş olduğu kimi, kürə-konusvari qabların da istehsalında kəskin irəliləyiş baş verir. Belə ki, sənətkarlar nəinki hazırladıqları məmulatların (kürə-konusvari) keyfiyyətinə, həm də onların bəzədilməsinə də fikir verirdilər.

Şəhərgah orta əsr yaşayış yerindən tapılan və yerli əhalidən toplanan kürə-konusvari qablar özlərinin formalarına və bəzədilməsinə görə Azərbaycanın Bakı, Qəbələ, Beyləqan, Şamaxı, Naxçıvan [12, 54-55; 13. 14,97-98; 15, 81-87] və digər orta əsr şəhər yerlərindən tapılan materiallarla eyniyyət təşkil edir.

Şəhərgah orta əsr yaşayış yerindən tapılan kürə-konusvari qabların istehsal texnologiyasına və istifadə yerlərinə görə iki qrupa bölmək olar. Birincisi, kürə-konusvari qabların bəziləri qalın divarlı, məsaməli, kobud və bəzəksizdirlər. İkincisi, kürə-konusvari qablar nazik divarlı, qumu yad ünsürlərdən təmizlənmiş, məsaməsiz, daha zərif və nəfis bəzədilmişdir. Ehtimal ki, birincilərdən hərbi sursat, kimyəvi laboratoriyalarda kolba kimi, ikincilərdən isə civə, ətriyyat və s. maye saxlamaq məqsədləri üçün istifadə edilmişdir.

Tarix və onun problemləri, № 1 2011

2009-cu ilin avqust ayında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Şəhərgah orta əsr yaşayış yerindən təsvirini verdiyimiz maddi mədəniyyət qalıqları ilə yanaşı metal məmulatları da aşkar edildi. Onlar üzərində heyvan (şir) təsviri olan asma əşya, asma buta, ox ucluğu və s ibarətdir. Qazıntı sahəsində şlak qalıqları da qeydə alınıb.

Mis qarışıqlı metaldan hazırlanmış, üzərində heyvan təsviri olan zoomorf asma ovuna hücum etməyə hazır olan şirin üz hissəsini əks etdirən bəzək nümunəsidir. Onun iki buynuzu, gözləri və sifəti qabarıq, ağzı isə batıq təsvir edilmişdir. Sifəti dairəvi olub kənarları boyunca kəsik xətlərlə işlənib. Alını ilə başı arasında olan hissə qırılıb. Alının ortasında olan kiçik çıxıntı onun bəzək və ya qoryucu məqsədlə istifadə olunduğuna işarədir. Ehtimal ki, ondan hərbcilərin paltarlarına taxılan nişan kimi istifadə olunmuş və ya qoryucu kimi evlərdə qapıların üstünə vurulmuşdur. Habelə təsvirini verdiyimiz nümunənin kiçik qabın qapağı olduğunu da ehtimal etmək olar (şək. 20).

Digər nümunə buta formalı olub, ondan qəlib kimi hər hansı bəzək məmulatını hazırlamaq üçün istifadə olunmuşdur (şək.21), [16,219-241].

Ərazidən metal şlaqın tapılması da yerli istehsaldan xəbər verir. Nümunələrin kimyəvi analizlərinə əsasən də onların yerli xammal ehtiyatlarından istifadə olunmaqla hazırlandığını deməyə əsas verir.

Laboratoriyada məmulatın kimyəvi atom-absorbison analizinin nəticəsi olaraq onun tərkibinin Kirman vilayətinin Ərzicanda olan filiz yataqları ilə uyğunluq təşkil etdiyini demək mümkündür. Onun tərkibi çox komponentli olub, daha çox mis-sink (əsas mis,sink-2,87%) qarşığından ibarətdir [cədvəl-1].

№	Əşyanın adı	Cu	Sn	Pb	Zn	As	Sb	Ag	Au	Bi	Ni	Co	Fe	ərintinin tipi
1	Butaformalı asma	əsas	3,4	1,52	0,73	0,31	0,2	0,02	0	0	0,03	0,015	0,02	
2	üzərində heyvan təsviri (şir) təsviri)olan asma	əsas	0,01	0,25	2,87	0,3	0,1	0,01	0	0,004	0,02	0,02	0,07	Cu-Z
3	şlak	0,21	0	0,02	0,3	0,01	0	0,001	0	0,005	0,35	0,5	ocn	

Cədvəl №1. Elementlərin miqdarı %-lə.

Şəhərgah orta əsr yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif məmulatlar ilə yanaşı bir ədəd ox ucluğu, güzcü qırıqları, bəzək əşyalarına və s. təsadüf olunmuşdur. Bəzək nümunələri əsasən pasta muncuqlardan və bir ədəd göz muncuğundan ibarətdir.

Nəhayət, yaşayış yeri ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar və qazıntılar, eyni zamanda yerüstü arxeoloji materialların zənginliyi, tikinti və istehsal qalıqları, habelə hamam kompleksi Şəhərgah orta əsr yaşayış yerində arxeoloji qazıntıların aparılmasının davam etdirilməsini zəruri edir.

Arxeoloji materialların kimyəvi analizi təsvirini verdiyimiz maddi mədəniyyət nümunələrinin əsasən yerli xammallardan istehsal olunduğunu deməyə əsas verir [17].

Tədqiqatçıların fikrincə, Şəhərgah orta əsr yaşayış yeri XIII əsrin ortalarında monqollar, sonralar isə Xarəzmşah Məhəmmədin ordusu tərəfindən dağıdılıb və dəfələrlə yandırılıb [18].

Şəhərgah orta əsr yaşayış yerində aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin üzərindəki işlənmiş həndəsi naxışlar, nəbati ornamentlər, habelə müxtəlif rəng çalarları XII əsr intibah dövrü özəlliklərini özündə əks etdirir

ƏDƏBİYYAT:

1. Cəbiyev Q. C. «Xalq» qəzeti, 7 noyabr 2009.
2. Novruzlu Ə.İ. Cavad bölgəsinin (Sabirabad) tarixi. Bakı. Elm, 1994, 120 səh.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, c.X. 1987.
4. Azərbaycan EA-nın Xəbərləri, tarix, fəlsəfə, hüquq, seriyası. 1984, №2.
5. Əhmədov Q.M. Azərbaycanın şirsiz saxsı məmulatı. Bakı, 1959.
6. Novruzlu Ə.İ. Naхçivanın orta əsr şar-konusvarı qabları. //Azərbaycan EA-nın Xəbərləri, tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. 1986, №3.
7. Джафарзаде И.М. Археологические раскопки городища Оренкала в 1951г. //Труды Института истории и философии. т.IV .Бакү, 1954.
8. Вяткин В.Л. Городище Афрасиаб. Ташкент, 1928.
9. Хубей
10. Хубаш ибн-Ибрагим Тифлиси. Описание ремесел (Байан –ас сан»ат. Москва, 1976.
11. Əhmədov S., Cəfərova E. Azərbaycanın orta əsr silahları (arxeoloji materiallar əsasında). Bakı. Elm, 2005, 154 səh.
12. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха IX-XVII вв. Баку-Элм-1981.174 с.
13. Ахмедов Р.Дж. Керамика Баку IX-XVII вв. Баку-Элм, 1982, 148 с..
14. Cəbiyev Q.C., Abbasova E.İ., Nemətov S. Qəbələ 2009-cu ilin hesabatı.
15. Əhmədov Q.M. Qədim Beyləqan. Bakı. Azərnəşr, 1997, 139 s.
16. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха IX-XVII вв. Баку-Элм-1981.174 с.
17. Novruzlu Ə.İ. Naхçivanın orta əsr şar-konusvarı qabları. //Azərbaycan EA-nın Xəbərləri, tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. 1986, №3.
18. Seyidov A. Q., Nəsənova Ə.M. Naхçivanın qədim metalı. Bakı. Elm, 2005, 314 s.
19. Cəbiyev Q. C. «Xalq» qəzeti, 7 noyabr 2009.

ЭЛЬМИРА АББАСОВА
elmira_abbasova 57@rambler.ru

СРЕДНЕВЕКОВОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ШЕХЕРГЯХ

Представленная статья посвящена археологическим раскопкам, проводившимся в 2009 г. на месте средневекового населения Шехергах, которое находится на территории деревни Арабгубалы в 40 км к юго-востоку от Кюрдамирского района. Эта территория, расположенная на юге Ширвана, занимает площадь в 25-30 га. В статье, автор, исследовав обнаруженные здесь во время раскопок археологические материалы, даёт описание образцов монохромной и полихромной керамики, которые составляют большинство.

Также автор выдвигает своё предположение относительно применения, найденных в большом количестве сферо-конусообразных керамических предметов, о предназначении которых нет точных сведений.

Elmira Idris gizi Abbasova**The Middle Age settlement Shahargah**

The article "The Middle Age settlement Shahargah" has been devoted to archaeological excavations carried out in 2009 in the Middle age settlement of Shahargah located in the territory of Arabgubaly village, in a 40 km distance from Kurdamir district. This area located in the South part of Shirvan covers 25-30 ha territory. In the article the author has investigated the archaeological materials revealed from the territory during the archaeological excavations, has given the description of the enameled and enamelless samples of ceramics which have prevalence among them, states that spherical-conical crockery is found in quantity, that exact fixing of these plates have not been determined yet and she has proposed her own assumptions about these plates. According to ornaments on patterns has shown belonging of the products to the local production.

Rəyçilər: t.e.n M. Xəlilov, t.e.d. Q. İsmailzadə.

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Azərbaycan orta əsrlər arxeologiyası şöbəsinin 01 noyabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №10)